

УДК 940.547.5(497.1)''1915/1918''

347.23:271.222(497.11)

doi 10.46793/LZ-LIV1.183S

ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

Примљен: 06. 07. 2024.

Прихваћен: 02. 09. 2024.

Проф. др Саша Станојевић*

Филозофски Факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Катедра за историју

ИЗВЕШТАЈ ПРОТОЈЕРЕЈА МИХАИЛА ПОПОВИЋА О РЕСТИТУЦИЈИ ЦРКВЕНЕ ИМОВИНЕ ОТУЂЕНЕ ПОД БУГАРСКОМ ОКУПАЦИЈОМ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ¹

Апстракт: Под бугарским војним, цивилним и црквеним властима на простору окупиране Краљевине Србије у Првом светском рату, уз остале почињене злочине, дошло је и до отимања разне покретне имовине Српске православне цркве. У вези с тим у раду ће се детаљније анализирати и представити извештај протојереја Михаила Поповића, пароха београдског, коме је 1921. године у вези реституције црквене имовине поверена мисија њеног повратка из Бугарске. Овај документ представља вредан историјски извор који сведочи не само о чињеничним последицама бугарске окупационе управе и удару спроведеном над српским духовним и културним наслеђем, већ и о личним утисцима Поповића о стању у бугарској цркви и односу њених високодостојника према минулом рату и српско-бугарским односима. Документ је похрањен у фонду Министарства вера Архива Југославије.

Кључне речи: Српска православна црква, Михаило Поповић, Први светски рат, окупација, ратна штета, реституција, Бугарска православна црква.

*

Драматичне размере последица у српским крајевима под бугарском окупацијом постале су шире видљиве тек по окончању Првог светског рата.² Уз масовна страдања цивила и огромну материјалну штету тешко страдање доживело је и свештенство и имовина српске цркве. Питање повратка покретне имовине цркава и манастира, отуђене од стране бугарских окупационих војних, цивилних и црквених власти, тема је о којој се није много писало.³ С обзиром на вишеструки значај извештаја

* sasa.stanojevic@pr.ac.rs

¹ Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451–03–66/2024–03/200184).

² *Бугарски ратни злочини у окупираној Србији (1915–1918): изабрани документи и сведочења*, прир. Милован Пизари, Београд, 2023, 6.

³ Детаљније код: Иван Ристић, „Реституција верског наслеђа и црквене имовине

протојереја Михаила Поповића с тим у вези, у овом раду ћемо посветити детаљнију пажњу његовој анализи.

На основу послератног мировног уговора склопљеног са Бугарском, једна од њених обавеза била је и повратак или надокнада опљачкане покретне имовине. Влада у Софији је у том смислу новембра 1920. године донела и посебан закон којим се појединцима налагало да пријаве и врате предмете одузете из суседних земаља током рата. Иако је део њих након рата био враћен, световне и црквене власти Краљевине СХС предузимале су додатне кораке у циљу што потпунијег повратка отуђене имовине.⁴

Од стране Министарства вера још крајем 1918. године наложено је да се саставе спискови покретне црквене и манастирске имовине коју су однеле бугарске окупационе власти, а који су сачињени током наредне године.⁵ Испоставило се да је с пролећа 1921. дошло до потребе за достављањем детаљнијих података формираној Међусавезничкој репарационој комисији,⁶ која је у Софији кренула са радом фебруара ове године.⁷ Април месец је у том смислу протекао прилично бурно. Владино Одељење за извршење међународних уговора обавестило је 9. априла⁸ Министарство вера да се по хитном поступку сва потраживања око црквене имовине морају доставити до 14. истог месеца, што је значило за свега пет дана.⁹

Иако су спискови достављени, испоставило се да би за тражење свих наведених предмета било пожељно да се по могућству телеграфским путем од цркава и манастира добије информација и „које је лице однело поједине предмете, ако се већ нема података где се они налазе“. Министарство је у складу с тим било задужено да у најкраћем року прикупи бар важније податке.¹⁰ Краљевско посланство у Софији је спискове потраживања отуђене

из Бугарске после Првог светског рата (мисија протојереја Михаила Поповића у Софији)“, *Црквене студије*, 15, Ниш, 2018, 547–555.

⁴ Исто, 550–551.

⁵ Спискове видети код: Иван М. Бецић, „Страдање Епархије нишке у Првом светском рату“, *Црквене студије*, 14, Ниш, 2017, 352–368.

⁶ Међусавезничка репарациона комисија била је формирана ради регулисања питања одштета код држава чланица Централног блока за рачун оштећених земаља савезница. Више код: Boris Kršev, „Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata – slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Civitas: časopis za društvena pitanja*, 1, Novi Sad, 2011, 9–17.

⁷ Иван Ристић, *Балкански Каин и Авељ: Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, Београд, 2023, 99.

⁸ Датуми су наведени изворно по старом календару.

⁹ Архив Југославије, фонд 69: Министарство вера, фасцикла 65, јединица описа 108 (даље: АЈ, 69–65–108), Одељење за извршење међународних уговора Председништва Министарског савета Министарству вера пов. бр. 279 од 9. априла 1921. године.

¹⁰ АЈ, 69–65–108, Одељење за извршење међународних уговора Председништва Министарског савета Министарству вера пов. бр. 287 од 12. априла 1921. године.

имовине надаље предало Репарационој комисији, уз приложену напомену да су готово све српске цркве, манастири и музеји опљачкани, те да ће се уз достављене пописе послати и експерти за пријем и проналазак тих предмета, јер не би било никакве користи уколико се не би послали људи „који ће ствари познати и пронаћи“.¹¹

Иако је кроз преписку помињано више експерата или људи за извршење задатка, што би и било очекивано при овако сложенем подухвату, испоставило се да је за реализацију читавог посла одређен само један човек. Православно одељење Министарства вера Краљевине СХС обавестило је 11. јуна посланство у Софији и Духовни суд у Београду да је за пут у Бугарску именован протојереј Михаил Поповић¹² са задатком да у сарадњи са посланством прегледа „све музеје, цркве и ризнице“, како би могао да препозна покрадене ствари и да тражи да се оне врате натраг. Поповић је пред полазак добио потребне инструкције од стране Министарства, као и сва акта у вези потраживања, док је посланство замољено да протојереју буде на располагању.¹³ Поповић је већ прекосутра, 13. јуна, био у Бугарској где је провео наредних 35 дана. По обављеном задатку и повратку у земљу, током боравка у завичају у Црној Трави, за надлежно Министарство сачинио је извештај у рукопису на петнаест страна.¹⁴

Поповић се током боравка у Бугарској састајао са тамошњим виђенијим црквеним великодостојницима и појединим политичарима, подносио неопходне молбе и захтеве у циљу ефикаснијег прикупљања отуђене имовине, обилазио је већи број места и објеката од значаја за поверену му мисију, организовао прикупљање и транспорт предмета до којих је могао

¹¹ АЈ, 69–65–108, Одељење за извршење међународних уговора Председништва Министарског савета Министарству вера пов. бр. 331 од 27. априла 1921. године.

¹² Михаил М. Поповић (1870–1943), протојереј-ставрофор, рођен је 1870. године у Црној Трави у свештеничкој породици. По завршетку богословије отишао је за Русију где је завршио Духовну академију у Кијеву. Пет година је провео као предавач у Призренској богословији, а затим је 1903. године прешао у Београд где је рукоположен за презвитера. До своје смрти, наредних четрдесет године, служио је као уважени свештеник у цркви Светог Саве. Објављивао је радове из теологије, а бавио се и превођењем дела са руског. Био је вишегодишњи секретар за подизање храма Светог Саве. Детаљније о М. Поповићу код: Д-л, „Протојереј Михаил М. Поповић, парох и старешина цркве св. Саве у Београду“, *Гласник: службени лист Српске православне цркве*, 5, Београд, 1943, 39–40; Светлана В. Неђић, „Прилог проучавању куће свештеника Михаила М. Поповића у Курсулиној улици бр. 35“, *Наслеђе*, 1, Београд, 1997, 61–67.

¹³ АЈ, 69–65–108, Православно одељење Министарства вера Краљевском посланству у Софији и Духовном суду у Београду пов. бр. 184 од 11. јуна 1921. године.

¹⁴ АЈ, 69–65–108, Протојереј Михаил Поповић Министру вера од 23. јула 1921. године.

доћи. Већ по самом циљу који је био постављен пред њега није изгледало реално да се све локације по којима би се евентуално могле наћи покрадене ствари заиста и обиђу. Како истиче Ристић, немогуће је било претражити све јавне и приватне објекте по Бугарској у којима су оне могле бити сакривене, због чега је тек мањи део враћен у Србију.¹⁵ Из Бугарске је тако коначно враћено 104 различита предмета у власништву српских цркава, манастира и црквених институција (двери, иконе, богослужбени предмети од злата и сребра, крстови, јеванђеља, одежде, златни и сребрни новац и друго) чија је укупна вредност била процењена на 1.500.000 динара. Уз то су многи реституисани предмети представљали реликвије од историјског значаја.¹⁶

Усамљен у послу, ослањајући се једино на особље посланства у Софији које и поред добре воље ипак није било стручно за овакву врсту ангажовања, Поповић се после свега нашао и лично повређен због ускраћивања неопходне финансијске подршке и својеврсног деградирања од стране претпостављених. Из тог разлога је по свему судећи био принуђен да извештај закључи констатацијом да му обезбеђена средства нису била довољна. Осећај незадовољства појачан је тиме што је од стране министарства при упућивању на овако сложен задатак био категорисан као чиновник „нижег реда“. „Међутим, ни по чину свом, ни по годинама службе, ни по положају који имам, ни по послу који ми је од стране Господина Министра Вера поверен, ја то нисам“, закључује на крају доле приложеног извештаја. Поповић је црквене ствари донете из Бугарске предао Комисији одређеној од стране Министарства вера 5. септембра. Како му по свој прилици још увек није било одговорено на молбу о повећању дневница ради регулисања трошкова у Бугарској, био је принуђен да се надлежном Министарству изнова обраћа истим поводом.¹⁷

Остаје нејасно због чега се ангажовање при једном овако осетљивом задатку није поверило већој групи стручних људи, на чему се с почетка инсистирало, те због чега се усамљеном Поповићу није пружила одговарајућа финансијска подршка и дужно поштовање у свакако захтевној потрази за отуђеним српским духовним, културним и верским наслеђем. Одговор без сумње лежи и у несрећеним приликама у новоствореној државној заједници после 1918. године. Србије као независне државе више није било, а све осетније запостављање српских националних интереса, међу њима и оних у црквеном погледу, долазило је све више до изражаја.

¹⁵ И. Ристић, „Реституција верског наслеђа...“, 553.

¹⁶ Иван Ристић, *Балкански Каин и Авељ*, 105.

¹⁷ АЈ, 69–65–108, Протојереј Михаило Поповић Министру вера од 6. септембра 1921. године.

**„Господину Министру Вера
Београд**

Вашом одлуком од 11. јуна т. г. бр. 184, одређен сам за Вашег делегата при посланству Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, ради извршења чл. 125 Нејског уговора о миру¹⁸ односно реституције црквених принадлежности, које су Бугари приликом евакуације источне Србије однели. И већ 13. јуна т. г. био сам у Софији, где сам се са снабденим документима у Београду, јавио нашем посланику Господину Милану Ракићу. Он ми је објаснио задатак савезничке репарационе комисије, која је сада у Софији, као и то да ми је за рад потребна легитимација од те репарационе комисије. Како се сви опљачкани предмети враћају сопственицима преко ове савезничке репарационе комисије, ја сам нашао да ће процедура враћања бити врло дугачка, и да је незгодно да црквене утвари и одежде прелазе преко много руку, па сам молио нашег Господина посланика, да, тражећи од савезничке репарационе комисије легитимацију за мене, захтева и такво одобрење, по коме ја, као Ваш делегат, могу непосредно примати пронађене ствари српских цркава и манастира. У том смислу Господин Ракић предао је ноту и тек једанаестог дана по доласку мом, ја сам добио потребну легитимацију са одобрењем какво сам и тражио.

За тих једанаест дана без легитимације, ја сам успео да учиним у Софији многа познанства и припремим терен за успешан рад. Много ми је помогла околност, што је у Софији у то време, заседавао Црквени сабор бугарске цркве ради израде закона о црквеним властима, на коме је сабору, поред мирјана, било преко сто двадесет највиђенијих бугарских свештених лица, међу којима сам нашао, прво, свога старог познаника из времена прератова, Г. Илију Джажева, протојереја из Карлова, и г. Велка Попова, бив. бугарског војног свештеника у Нишу.

Први, Илија Джажев, одавно је познат као истински пријатељ Срба, што је показао нарочито за време рата, када су наши заробљеници били у његовом месту, Карлову, где им је указивао највећу пажњу и помоћ. Познато је, да се он због наших људи свађао са Командантима места и да је једне ноћи крадом, без знања бугарских месних власти, ишао чак у Пловдив, да протестује против рђавог поступања са српским заробљеницима,

¹⁸ Према овом члану Уговора Бугарска је била дужна да врати, под условима које постави Међусавезничка комисија, „све врсте предмета и хартије од вредности однете, узапћене или секвестриране на покореним територијама Грчке, Румуније или Србије...“. Бугарска влада била је истим чланом обавезна да олакша „свим средствима у њеној власти истраживање наведених предмета“ и да донесе посебан закон који би обавезивао њихову пријаву и кажњавање за сва лица која учествују у њиховом прикривању (*Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, II том: (1919–1945), прir. Momir Stojković, Beograd, 1998, 83–84).

због чега је од мештана и добио надимак „српски конзул“. О његовој заузимљивости и помоћи знају сви наши заробљеници а на првом месту Г. Стева Димитријевић,¹⁹ прота, декан богословског факултета у Београду.

Други пак, Велко Попов, као војни бугарски свештеник за време окупације у Нишу, где сам био у тврђави затворен, показивао је тада мени и мојој породици саучешће, те га отуда познајем.

Обојица су ме упознали са свима митрополитима и епископима, као и са многим виђеним свештеницима и грађанима из народа, који су ту, на Сабору, или су стално у Софији. Сви су ме, без разлике, у Софији лепо примали и разговор се свагда водио о циљу мога доласка. Сви су изјављивали жаљење за оно што је учињено са српским свештеницима и са српским црквама и манастирима, и неизмерну жељу, да се то поправи. Кад су то говорили увек су додавали, да то није само њихово лично мишљење, него да је то мишљење обманутог бугарског народа, коме су они најближи, коме као избраници служе. Из ових приватних разговора сазнао сам: да у Синоду у Софији и у Видину има доста сачуваних ствари, сазнао сам за имена многих свештеника и за њихов рђав рад у Србији, што ми је доцније корисно у раду послужило.

Како се у списковима манастирске и црквене оштете, које ми је Министарство вера предало, налази побројана разноврсна оштета, а ја сам легитимисан само за црквене утвари, одежде и новац, то сам морао правити нов списак само црквених утвари, одежди и новца свих српских цркава и манастира, које су Бугари оштетили. Такав списак са једном мојом писменом опширном представком спремио сам за бугарски Св. Синод.

Кад сам једанаестог дана добио тражену легитимацију, ја сам тражио да ме Председник бугарског Св. Синода,²⁰ Његово Високопреосвештенство

¹⁹ Прота Димитријевић оставио је драгоцене податке о страдању српске цркве и свештенства од стране бугарских окупационих власти на простору Нишке епархије. Грађа коју је помно бележио и сакупљао из разних извора похрањена је у његовом личном фонду у Архиву САНУ. И сам је током рата био интерниран за Бугарску, најпре у Карлово, а затим у логор у Ески Џумаји (Александар Раствојић, „Страдање свештенства Нишке епархије у Великом рату“, *Алексинац и околина у прошлости: 500 година од првог писаног помена 1516–2016*, гл. и одг. ур. Сузана Рајић, Алексинац, 2016, 413–414).

²⁰ После Балканских ратова 1912/13. седиште Бугарске егзархије пренето је из Цариграда у Софију. Црквом је у наредном периоду управљао Свети синод са намесником-председником на челу, бираном из редова епископа на четири године. После вишедеценијског раскола са Цариградском патријаршијом (1872–1945) бугарској цркви је иначе тек после Другог светског рата најпре призната аутокефалија (самосталност), док је бугарска патријаршија, обновљена на трећем црквено-народном сабору 1953. године, призната тек 1961. године (Радомир В. Поповић, *Православне помесне цркве: прошлост, садашњост, географија, статистика*, Београд, 2009, 234–235). Надлежност Бугарске егзархије у новоослобођеним српским крајевима укинута је 1913. године (Милош Јагодић, „Православна црква у новим крајевима Србије 1912–1915“, *Српске студије*, 3, Београд, 2012, 133).

Митрополит Борис, званично прими. И 10/23. јуна т. г. био сам у салону Св. Синода од његовог председника званично примљен. Том приликом предао сам: легитимацију и моју писмену представку са спремљеним списком. (Легитимација ми је, после преписа, из Синода враћена). У представи сам тражио да ми се предаду црквене ствари, које се налазе у Синоду у Софији и у Видину; да се позову сви у списку именовани свештеници и да се од њих потражи да врате однесене предмете; да се расписом позову сви бивши војни свештеници, да кажу све што знају о црквеним предметима српских цркава и манастира; и да се другим расписом позове све бугарско свештенство, да каже такође све што зна о црквеним предметима, донесених у Бугарску из Србије. Високопреосвећени Господин Борис примио ме је срдечно. У разговору сам му, поред осталог, казао и то да се српски Министар вера и Српски патријарх надају, да ће се преосвећени бугарски архијереји одазвати представи њиховог делегата и помоћи му, да се црквене ствари пронађу и поврате српским црквама и манастирима. Одмах ми је изјавио готовост у овом смислу и рекао да у Синоду заиста има сачуваних ствари, које су донете из Ниша, да ће се те ствари вратити, но да о свему томе по мојој представи има да реши Св. Синод. Сутрадан била је седница бугарског Св. Синода, на којој је прочитана моја легитимација и представка са списком, те је Св. Синод одмах донео ову одлуку:

а) да се мени предаду све ствари сачуване у Синоду а донесене из Ниша, као и све друге ствари, које се налазе сачуване по другим местима;

б) да се преко дотичних Митрополита позову сви у мом списку именовани свештеници, да поврате однесене ствари;

в) да се расписом позову сви бивши војни свештеници, да кажу шта су узели из појединих цркава и манастира, и ако се то сада код њих не налази, да кажу коме су шта предали и

г) да се другим расписом позову сви свештеници у Бугарској, да својим епископима односно Митрополитима, кажу све што знају о црквеним стварима донесеним из Србије.

После овога, за пријем ствари у Синоду образована је Комисија у којој су били: Председник Епископ Г. Варлаам,²¹ чланови: прота г. Цанков, секретар Синода, г. Инцев, архивар Синода и ја. На дан 13/25. јуна т. г. у сали Св. Синода састала се ова Комисија. Донесена су 3 запечаћена колета,²² комисијски прегледана и распечаћена у присуству свих чланова комисије. Начињен је записник, у њему записан сваки прегледан и описан

²¹ Варлаам је крајем 1915. године по заузимању Ниша и при замени српског свештенства бугарским постављен на место дотадашњег владике Доситеја, који је интерниран за Бугарску. По завршетку рата Варлаам је био игуман Рилског манастира (Далибор Мидић, *Историја Православне епархије нишке*, Ниш, 2019, 183–184).

²² Сандуци, пакети, пошилике спремљене за транспорт, прим.

црквени предмет. Такав је записник написан у 3 егземплара и потписан од свих чланова комисије. Један егземплар је остао Синоду а два сам узео ја да један предам Министарству вера, кад будем предавао донесене ствари. Примљене ствари одмах сам предао у наше посланство.

При предаји ових ствари показали су ми и сва званична акта, која се на њих односе. Прочитао сам их и видео: да су ове ствари покупљене и пописане по наредби војних власти; да је војна власт наредила, да се ствари пошаљу у Софију, али да то није урадио тадашњи бугарски администратор нишке епархије Епископ Варлаам, него је телеграфски питао Св. Синод у Софији: шта да ради са стварима? Како Синод није био на окупу, председавајући добивши овакав телеграм, питао је, такође телеграмом све Митрополите, чланове Синода, за мишљење о овим стварима. Сви су одговорили, да се ствари донесу у Софију и чувају у Синоду, само је један Митрополит одговорио, да би добро било, да ствари остану у Нишу, а ако је то немогуће, онда је и он мишљења да се чувају у Синоду. После овога Епископ Варлаам, добио је наредбу у овом смислу, па је описане ствари спаковао и запечатио и тако, под печатом епископским, послао Синоду,²³ где су стајале под неповређеним печатом до мога пријема, како је то комисија за пријем и констатовала.

Решења Св. Синода приводе се полако у дело. После пријема ових ствари у Синоду, израђени су у Синоду расписи по мојој представи, који су са преписом мога списка разаслати дотичним Митрополитима, и које сам ја читао.

После овога, епископ Иларион, који је за време евакуације био у Нишу, показао је неке ствари, које су биле код њега. И то сам комисијски описано примио и однео у посланство и о томе ћу записник приложити кад будем предавао ствари по списку.

У списку који сам уз представку предао Св. Синоду, означено је, да је један свештеник из охридске околине предао Митрополиту Борису једну малу збирку новца у разним златним, сребрним и никленим монетама из манастира Св. Богородице (околина Охрида). По прочитању списка Господин Борис ме је позвао и предао ми ту збирку описану комисијски, чији ћу записник при предаји такође предати.

Софијски парохијски свештеник г. Страшимир Георгијев, који је исповедио, причестио и сахранио блаженопочившег Рашко-Призренског

²³ У записнику из Софије, чији се примерак чува у фонду Министарства вера у Архиву Југославије, констатовано је да се у наведена три сандука налазе сви црквени предмети под својном Нишке епископије који су пописани у протоколу од 7. фебруара 1916. године у Нишу. Предмети су том приликом од стране ондашњих бугарских окупационих војних и грађанских власти предати црквеној управи на челу са преосвећеним Варлаамом, а затим су по наређењу бугарског Светог синода били пренети на чување у канцеларији Синода у Софији (АЈ, 69–65–108, Комисијски протокол од 29. јуна 1921. године).

Митрополита Ниђифора,²⁴ казао ми је, да је сва заоставштина покојног Митрополита предата на чување Холандском посланству. О овоме сам нашем посланику поднео писмену представку и он је одмах упутио Холандском посланику вербалну ноту, захтевајући да се остављене ствари мени предаду. Холандско је посланство одговорило, такође вербалном нотом, да се ствари пок. Митрополита Ниђифора заиста налазе у посланству и да је оно учинило питање својој влади и тражило од ње одобрење, да их може мени, као делегату српском, предати. Пред мој повратак ишао сам са секретаром нашег посланства Г. Милчићем у Холандско посланство и поново тражио да примим ствари. Казали су ми, да још нема одговора од владе за предају ствари и показали су ми три колета ствари под печатом посланства и сва акта о томе, међу којима је и списак свих упакованих предмета. По опису, који сам читао, ова заоставштина покојног Митрополита Ниђифора представља врло велику вредност.

У Народној Библиотеци у Софији био сам најљубазније предусретнут. Господин Директор Народне Библиотеке показао ми је сву преписку око преноса Библиотеке из Ниша и прикупљања српских књига у Моравској области као и записник и реверс библиотекара наше Народне Библиотеке и његових помоћника о пријему свих српских књига сачуваних у Народној Библиотеци у Софији, после којих ја нисам нашао ништа. Том приликом показао ми је Г. Директор 14 акција пиротске задруге, које гласе на име Драгомира Божовића из Пирота, и које је он у једној књизи нашао. Ја сам о томе известио наше посланство, коме их је Г. Директор после неколико дана на реверс и предао.

У Народном Музеју у Софији показали су ми царске двери и једна врата, која су донесена из манастира Слепче (околина Битоља) и која су већ била фотографски снимљена и унета у штампани албум „бугарских вештина“. Ту, у Музеју, г. Управник ми је показао и једну велику статуу Мештровића, која је у великом сандуку нераспакована, и о којој, по речима Управниковим, Библиотекар наше Н[ародне] Библиотеке већ зна. О свему сам известио нашег Господина посланика, који је статуу Мештровића примио на реверс и пренео у посланство, а ја сам примио царске двери и врата, прегледане и описане комисијски. Њих сам донео до Ниша и тамо их предао г. Димитрију Пејовићу, проти, члану Нишког Дух[овног] Суда, јер је одатле zgodније да се она поврате у свој манастир Слепче. Записник

²⁴ Митрополит Ниђифор је са групом свештеника ухапшен од стране бугарских окупационих власти у Приштини у време Топличког устанка, фебруара 1917. године, а затим интерниран у Бугарску где је услед тешке болести и умро. Према каснијем сведочењу пароха приштинског протојереја Јосифа Спасића, који је такође био у интернацији, сахрањен је код софијске Цркве Св. Недеље (Предраг Пузовић, „Страдање свештеника Рашко-призренске епархије током Првог светског рата“, *Богословље*, 77/1, Београд, 2018, 125–126).

о пријему ових двери и врата приложићу уз остале записнике. За многе предмете означене у актима, које ми је Министарство Вера предало у рад, или предмете показане од појединих личности у Софији, потребно је било обраћање преко бугарског Министарства Иностраних Дела. И по мојим писменим представкама Посланство Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца предало је, за време мога бављења у Софији ових петнаест вербалних нота:

1) Вербална нота, да Свештеник Влчо Калчев покаже: шта је урадио са новцем од преко 200.000 динара, што је примио од продате покретне имовине манастира Букова, или да новац врати;

2) Вербална нота, да се новац од продате покретне имовине манастира Горњака, у износу 250.000 динара, који је унесен у касу Видинске Митрополије, врати;

3) Вербална нота, да се уопште сав новац, покупљен од цркава и манастира у Србији, врати;

4) Вербална нота, да се новац покупљен од Тимочке епархије од цркава и манастира по оригиналним признаницама, врати натраг;

5) Вербална нота, да бугарске власти врате 3.000 динара, које је један бугарски поручник узео од г. Пејовића из Кичева, као готов новац, прикупљен за подизање споменика изгинулим српским борцима 1912. г. код Кичева. Приложена је и оригинална признаница овога официра;

6) Вербална нота, да се пронађу: бугарски мајор Капетанов, уметник Бељковски, и археолог Балашчијев, који су однели драгоцене старине из манастира Дечана²⁵ и да све то врате;

7) Вербална нота, да се пронађе Архимандрит Мартирије, који сада живи у Бугарској и који је однео из манастира Љешка (код Тетова) 7.243,51 динара манастирских новца и да тај новац врати;

8) Вербална нота, да се пронађе бугарски поручник Рачев, по чијој су наредби скинуте царске двери и врата из манастира Слечке и однесене у Бугарску. Приложена је и оригинална наредба Рачева.

На неколико дана после предаје ове ноте, царске двери и врата о којима је овде реч, нашао сам у Народном Музеју у Софији и примио их, као што сам напред казао, али одговор на ноту још није био дошао;

²⁵ О ратној штети причињеној црквама и манастирима са простора Косова и Метохије и страдању имовине Рашко-призренске епархије током Првог светског рата видети детаљније код: Владан Виријевић, „Ратна штета причињена Српској православној цркви на Косову и Метохији током Првог светског рата“, *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, зб. 1, гл. и одг. ур. Урош Шуваковић, Београд-Косовска Митровица, 2013, 425–440; Иван Ристић, „Страдање имовине Епархије рашко-призренске на Косову и Метохији за време Првог светског рата (под бугарском и аустро-угарском окупацијом)“, *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, зб. 1, гл. и одг. ур. Урош Шуваковић, Београд-Косовска Митровица, 2013, 399–414.

9) Вербална нота, да се пронађе војни бугарски прота Захарије Потов, који је у Призрену са 4 војника однео два велика сандука и једне кожне бисаге у којима су биле ствари пок. Митрополита Скопљанског Вићентија²⁶ и да каже, где се сада те ствари налазе;

10) Вербална нота, да се пронађе просветни бугарски инспектор за срез Кавадарски, који је у априлу 1916 год. наредио, да се из цркве Св. Димитрија у Кавадарцима однесе једна драгоценост стара икона, и да он врати ту икону;

11) Вербална нота, да се пронађе бугарски Потпуковник, који је 23. априла 1918 г. из села Дренова код Кавадарца, однео једну мермерну плочу са натписом из доба Немањића, и да покаже где је сада та плоча;

12) Вербална нота, да полицијске власти из Старе Загоре пошаљу две митре и друге црквене предмете, који су нађени приликом претреса куће једног официра, о чему доноси „Ново Време“ од септембра 1920 г. које се у оригиналу прилаже, и који ми је лист предао један обућар, родом из Пирота;

13) Вербална нота, да се од проте Ћустендилског Христо Павлова одузму све српске црквене ствари које још има код своје куће, а оно што је до сада продао и на што је дао своје признанице, да се такође одузме и све врати натраг;

14) Вербална нота, да се пронађу Протогеров и Матов, који су у Скопљу задржали спаковане црквене старине и драгоцености из Св. Наума и Св. Климента у Охриду. У ноти су побројане све драгоцене старине и изјава Митрополита Бориса, да их је упаковане у неколико колета видео у једној цамији у Скопљу. Одатле им више нема трага. Они треба да покажу: где су те ствари, јер су их они нарочито задржали, противно наредби бугарске Врховне Команде, да се све носи у Софију;

15) Вербална нота, да се изврши претрес у кући свештеника Папазова у Чирпану, код кога, по казивању више бугарских свештеника, има 7 пари нових свештеникових одежди, и да се одежде врате.

За време мога бављења у Софији, нашем посланству није дошао одговор ни на једну од набројаних нота.

Путовање за Видин бејаш оставио напослетку. Поред неких ствари, за које сам знао да су у Видинској Митрополији, потказали су ми и то, да тамо има и два звона донесена са стране. Дошав у Видин, прво сам ишао у цркву Св. Прокопија, где су ова звона била подигнута. Кад сам се попео

²⁶ Митрополит Вићентије је с јесени 1915. године, по повлачењу српске војске, ухапшен у Призрену. Одатле је одведен за Урошевац где је од стране припадника бугарских окупационих власти убијен на најсвирепији начин (*Бугарски ратни злочини у окупираној Србији (1915-1918): изабрани документи и сведочења*, прир. Милован Пизари, Београд, 2023, 139).

на звонару, разочарао сам се, јер звона нису српска него румунска, и така и натпис имају.

После тога у Видинској Митрополији примио сам велики сребрни крст из манастира Горњака и друге предмете по списку и записнику,²⁷ који ћу при предаји са другим записницима предати. Овде, у Видину, Протосинђел Митрополије, Архимандрит Евгеније, није био до краја исправан и искрен. Кад сам потражио новчане књиге Митрополије, да се уверим о унесеном новцу из српских манастира, за који ми је казивао човек који је ту присутан, он је одбио да то допусти уверавајући ме, да у каси Митрополитској нема ни једне паре од српског новца! По повратку у Софију саопштио сам то председнику Синода, који га је правдао да није имао инструкције од свога Митрополита, да показује мени и новчане књиге. Ја сам остао незадовољан овим одговором као и неистинитим тврђењем самога архимандрита у Видину.

Нарочито су према мени у Софији били љубазни и предусретљиви Преосвећени Господа Епископи: Стефан бивши протосинђел Егзархов, који се у Софији сматра као један од најпросвећенијих епископа, и Павле, Ректор Семинарије у Софији. Они су ме, са још седам архимандрита – професора Семинарије и старешина већих манастира и протосинђела – позвали у Семинарију у стан Епископа Павла, на ручак. Ја сам о томе известио посланика Г. Ракића, који ми је одобрио да примим позив и да идем на ручак. На овом ручку био је и Епископ Варлаам. Све су ово људи са вишом богословском спремом и важе као интелектуални представници вишег бугарског црквеног клира. Осим тога запазио сам да су сви русофили и противници бивше бугарске владавине и политике. За време ручка разговор се водио поглавито црквено-политички. Сви су се старали да ме увере, да многобројна убиства српских свештеника нису дела бугарске цркве и бугарских свештеника, него да је то дело бугарских официра, што се и на суду документарно доказало, како они тврде. Даље, да сви паметни Бугари, а нарочито више бугарско духовништво, осуђује пљачкање српских цркава и манастира; да је народ бугарски био преварен од поткупљених и рђавих политичара и да се народ каје и сада жели да живи у миру са својим суседима Србима и неће више да се бије и да се коље са Србима. Као доказ да је међу Бугарима било, да има и да ће увек бити разборитих људи, који нису за проливање братске крви, навео је архимандрит Харитон, протосинђел Пловдивски, за пример Егзарха Јосифа. Овај архимандрит прича, да је био присутан кад се Егзарх Јосиф заплакао прочитавши телеграм да је Аустрија објавила рат Србији и тада казао: „То је несрећа и за Србе и за нас Бугаре па и за све Словене“, доказујући даље да је пок. Егзарх био увек за помирљиву а не крваву политику. Преосвећени Епископ

²⁷ АЈ, 69–65–108, Протокол од 8. јула 1921. године.

Господин Стефан наздравио је Српском Патријарху Господину Димитрију. У здравици која је с патосом изговорена владика је углавном говорио о „соглашенију“ – о договору и зближавању Српског и Бугарског народа. Честитао је Србима Велику Србију, честитао је Српској Цркви обновљену Патријаршију и избор Патријарха Димитрија коме се чину и избору радује Бугарска православна црква. Пожелео је Патријарху живот и здравље и корисну управу Српском Црквом. „Говорим, завршио је владика Стефан, у име присутних и у име целокупног трезвеног свештенства Бугарске цркве. Сви смо за помирење и зближење – за „соглашеније“, а ја лично, ако хоћете да знате, ја сам и за „сојединеније“.

На ту здравицу ја сам само захвалио, уздржавајући се, као неовлашћен, од сваких изјава политичке природе. О свему сам после реферисао нашем посланику.

Кад сам се при поласку праштао са Председником Синода, Високопреосвећеним Борисом, овај ме је замолио да предам поздрав и молбу Његовом Високопреосвештенству Скопљанском Митрополиту Господину Варнави да му сачува и врати његов лични сакос и неке друге принадлежности од архијерејског округа, које су његова лична својина, и Његовом Преосвештенству Епископу Господину Николају, да му сачува и врати његову личну библиотеку. Још ми је при поласку Високопреосвећени Борис углавном казао и ово: „Бугарска црква истински жели да поради са Српском црквом ка зближењу два једноверна и једнокрвна народа, Срба и Бугара, који треба да очувају своју индивидуалност. Нека рад наших цркава буде први плод хришћанске љубави у Словенству. Ми се радујемо обнављању Српске Патријаршије и избору српског Патријарха Димитрија, о коме, као о јерарху, имамо високо мишљење, и желели бисмо да га званично поздравимо и да му честитамо, али не знамо, да ли ћемо добити одговора. Ми бисмо се радовали, да нам Српска црква честита отварање и рад нашег Црквеног Сабора, који се, после педесет година, састао да изради нов пројект закона о уређењу Бугарске цркве. Ми смо до сада узимали Св. миро од Руса. Сада српска црква има свога патријарха и она ће сама припремати св. миро. Ми нећемо више да тражимо св. миро од Руса, нећемо ни од Грка, ми ћемо молити за св. миро Српску Цркву. О свима овим питањима и нашим жељама, рекао је Господин Борис, да поговорите, Господине Прото, са Његовом Светости Патријархом Димитријем и Господином Министром Вера у Београду, кад се вратите својој кући.“

Имао сам прилике да се упознам и са неким народним посланицима земљорадничке странке, која данас у Бугарској влада, на пример: са Атанасовим б[ившим] министром у кабинету Стамболијског, Бричевим нар[одним] послаником из Радомира и др. Сви су ми говорили у духу разговора који сам имао и са црквеним представницима.

Потребно је да саопштим још и овај карактеристичан случај из Софије. Бивши бугарски Митрополит из Скопља Неофит, који је окривљен за убиство нашег скопљанског Митрополита Вићентија, био је у Софији кад сам тамо дошао, и ја сам се, одмах у почетку, срео са њим у Сабору. После тога, он је одмах отишао у Манастир Рилски и за све време мога бављења није се вратио у Софију, где је требао да буде, јер и он је увршћен у списак чланова Црквеног Сабора! Многи су ми бугарски свештеници говорили да је „побегао од мене“. Ма како било, ја сам његово одсуствовање и бављење баш у Рилском манастиру, који је близу наше границе, нарочито забележио и саопштио коме треба, наводећи да његово бављење у Рилском манастиру изазива наше подозрење и да је потребно да се он као човек јако компромитован, уклони одатле и пошаље, до суђења, у који манастир у Источну Бугарску. Ова моја примедба примљена је на знање.

Кад сам пошао, тражио сам у друштву са секретаром нашег посланства г. Милчићем, од финансијских и железничких власти одобрење за износ и бесплатан подвоз примљених ствари до границе. Г. Радев I секретар Министарства Иностранних Дела био је врло предусретљив и одмах је наредио све што треба. Такође је био необично љубазан и г. Каракашев директор железница, који је одмах наредио утовар и бесплатан подвоз ствари, као „багаж“ до границе и мени одредио бесплатну возњу I класом до границе.

То је све што сам имао да кажем у свом извештају. Све је овако било. Ништа нисам прећутао од онога што сам урадио или од других чуо. Ја сам саопштио тачно све што је урађено и речено од стране Бугара, а колико има ту искрености, праве истине и здраве политике, то има да се види, то су други позвани да оцене и то ће време показати.

На завршетку сматрам још за дужност да пред својим Господином Министром Вера изјавим највећу хвалу нашем посланику у Софији, Господину Ракићу и његовим вредним помагачима, чиновницима нашег посланства, који су ми зналачки и предано давали обавештења и у раду помагали.

Подносећи овај извештај о свом раду у Бугарској на коме сам, са путовањем, провео 35 дана, част ми је доставити Господину Министру Вера да ми је одређена дневница за иностранство од 60 динара била недовољна. О томе ће, ако је потребно, посведочити и посланство у Софији. Ја сам категорисан као чиновник „нижег реда“. Међутим, ни по чину свом, ни по годинама службе, ни по положају који имам, ни по послу који ми је од стране Господина Министра Вера поверен, ја то нисам. Молим Господина Министра Вера да изволи своје решење односно моје дневнице изменити.

23. јула 1921.
у Црној Трави

Делегат Министра Вера
Михаило Поповић
протојереј, парох београдски.“

Необјављени извори:

Архив Југославије, Београд:
фонд 69 – Министарство вера

Објављени извори:

Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, II том: (1919–1945), прир. Momir Stojković, Београд 1998.

Бугарски ратни злочини у окупираној Србији (1915-1918): изабрани документи и сведочења, прир. Милован Пизари, Београд, 2023.

Литература:

Бецић Иван М., „Страдање Епархије нишке у Првом светском рату“, *Црквене студије*, 14, Ниш, 2017, 349–370.

Виријевић Владан, „Ратна штета причињена Српској православној цркви на Косову и Метохији током Првог светског рата“, *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, зб. 1, гл. и одг. ур. Урош Шуваковић, Београд-Косовска Митровица, 2013, 425–440.

Д-л, „Протојереј Михаило М. Поповић, парох и старешина цркве св. Саве у Београду“, *Гласник: службени лист Српске православне цркве*, 5, Београд, 1943, 39–40.

Јагодић Милош, „Православна црква у новим крајевима Србије 1912–1915“, *Српске студије*, 3, Београд, 2012, 101–135.

Kršev Boris, „Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata – slučaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Civitas: časopis za društvena pitanja*, 1, Novi Sad, 2011, 9–17.

Мидић Далибор, *Историја Православне епархије нишке*, Ниш, 2019.

Недић Светлана В., „Прилог проучавању куће свештеника Михаила М. Поповића у Курсулиној улици бр. 35“, *Наслеђе*, 1, Београд, 1997, 61–67.

Поповић Радомир В., *Православне помесне цркве: прошлост, садашњост, географија, статистика*, Београд, 2009.

Пузовић Предраг, „Страдање свештеника Рашко-призренске епархије током Првог светског рата“, *Богословље*, 77/1, Београд, 2018, 123–138.

Растовић Александар, „Страдање свештенства Нишке епархије у Великом рату“, *Алексинац и околина у прошлости: 500 година од првог писаног помена 1516–2016*, гл. и одг. ур. Сузана Рајић, Алексинац, 2016, 407–420.

Ристић Иван, „Реституција верског наслеђа и црквене имовине из Бугарске после Првог светског рата (мисија протојереја Михаила Поповића у Софији)“, *Црквене студије*, 15, Ниш, 2018, 547–555.

Ристић Иван, „Страдање имовине Епархије рашко-призренске на Косову и Метохији за време Првог светског рата (под бугарском и аустро-угарском окупацијом)“, *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, зб. 1, гл. и одг. ур. Урош Шуваковић, Београд-Косовска Митровица, 2013, 399–414.

Ристић Иван, *Балкански Каин и Авељ: Бугарска у југословенској политици (1919–1929)*, Београд, 2023.

Summary

Saša D. Stanojević

**REPORT OF ARCHPRIEST MIHAILO POPOVIĆ ON
THE RESTITUTION OF CHURCH PROPERTY ALIENATED
UNDER THE BULGARIAN OCCUPATION IN
THE FIRST WORLD WAR**

Under the Bulgarian military, civil and church authorities in the territory of the occupied Kingdom of Serbia in the First World War, in addition to other crimes, the various movable property of the Serbian Orthodox Church was confiscated. In this connection, the paper will analyze in more detail and present the report of archpriest Mihailo Popović, parish priest of Belgrade, who was entrusted with the mission of returning church property from Bulgaria in 1921. This document is a valuable historical source that testifies not only to the factual consequences of the Bulgarian occupation administration and the attack on Serbian spiritual and cultural heritage, but also to Popović's personal impressions of the situation in the Bulgarian church and the attitude of its dignitaries towards the past war and Serbian-Bulgarian relations. The document is stored in the fund of the Ministry of Religion Archives of Yugoslavia.